

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/27.204010>

Олеся СЛИЖУК,
orcid.org/0000-0002-7696-6157
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української літератури
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) *olesja_2014@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається проблема визначення психологічних особливостей процесу комунікації сучасних підлітків із художньою книгою. Визначено переваги психолого-педагогічного підходу до реценції дітьми цього віку української науково-фантастичної прози. Зазначається, що особливості такої комунікації зумовлені особливим типом «рольової гри», спрямованої на розвиток особистості, що дорослішає. Проаналізовано дослідження з вікової психології й літературознавчі теорії з літератури для дітей та юнацтва, співвіднесено їх з особистими спостереженнями автора статті. Окреслено місце українських науково-фантастичних творів у колі читання підлітків. Встановлено відсутність окремих літературознавчих праць про науково-фантастичні твори для дітей та юнацтва. Виділено окремі дослідження, де вони розглядаються в межах історико-літературних періодів ХХ – початку ХХІ ст. Розглянуто процес становлення української наукової фантастики для дітей та юнацтва в діаспрані та виділено в кожному з них найбільш знакові твори, не заангажовані ідеологічно, визначено їхні художні особливості. Визначено час створення перших в українській літературі творів наукової (раціональної) фантастики. Це 20–30-і рр. ХХ ст., коли фантастичне, казкове не було критерієм канону в літературі для дітей та юнацтва. Сучасні дослідники говорять про безсумнівні переваги першої частини трилогії Ю. Смолича «Прекрасні катастрофи» – повісті «Господарство доктора Гальванеску», в якій він порушує актуальні нині питання штучного втручання в природу, біоетики. Наукова фантастика В. Владка була й залишається цікавою для підлітків-читачів, частина його фантастичних прогнозів здійснилась (розвиток робототехніки, вихід людини в космос). З-поміж творів української раціональної фантастики II половини ХХ ст., цікавих для реценції сучасними молодшими й старшими підлітками, дослідники називають повісті та оповідання А. Дімарова, повість Б. Комара «Мандрівний вулкан». Відхід від науково-фантастичного жюль-вернівського канону започаткований у фантастичних творах Олеса Бердника для підліткового читання. Обґрунтовано, що для сучасного читача-підлітка найбільш зрозумілими й цікавими є твори наукової фантастики, написані сучасними авторами.

Ключові слова: література для підлітків, наукова фантастика, психологічний підхід, комунікація, реценція.

Olesia SLYZHUK,
orcid.org/0000-0002-7696-6157
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukraine Literature
of Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine) *olesja_2014@ukr.net*

FEATURES OF TEENAGERS PERCEPTION OF UKRAINIAN SCIENTIFIC FICTION: METHODOLOGICAL ASPECT

The article reveals the problem of determining the psychological features of the communication process of modern teenagers with an art book. Advantages of psychological and pedagogical approach to reception by children of this age of Ukrainian science fiction determined. The peculiarities of such communication caused by a special type of “role play”. It aimed at the universal development of a growing personality. The author analyzes research on age psychology and modern theories of children’s and youth literature and then correlates them with personal observations. The place of Ukrainian science fiction in the circle of teenagers reading outlined. There isn’t special research of children’s and youth science fiction in modern literary studies. Separate studies highlighted, where they considered within the historical and literary periods of the XX and the beginning of the XXI century. The process of becoming Ukrainian children’s and youth science fiction in diachronic is considered. Highlighted in each of them are the most iconic works that not ideologically engaged. Their artistic features determined. The time of creation of the first works of science (rational) fiction in the Ukrainian literature is determined. It was the 20–30’s of the XX century, when fantastic, fairy-tale was not a criterion for canon in children’s and youth literature. Modern researchers talk about the undoubted benefits of the first part of Y. Smolych’s trilogy “Wonderful catastrophes” – the story “Doctor Galvanesque’s Economy”. V. Vladko’s science fiction has been and continues to be of interest to teenage readers. Among the works of Ukrainian rational fiction of the second half of the XX century interesting for the reception of modern younger and older teenagers, the researchers call the stories of A. Dimarov, of B. Komar “The Traveling Volcano”. A departure from the science-fiction Jules-Vernon canon began in the fantastic works of Oles Berdnyk for teenage reading. It substantiated that for the modern teenage reader the most understandable and interesting are works of science fiction, written by modern authors.

Key words: literature for teenagers, science fiction, psychological approach, communication, reception.

Постановка проблеми. Проблема читання підлітками художньої літератури нині розглядається в сучасній психолого-педагогічній та методико-літературній наукових парадигмах. Виокремлення підліткового віку як важливого періоду в розвитку особистості зумовило появу літературознавчих досліджень художніх творів для підлітків, узагальнення психологічних спостережень за їхнім розвитком та факторами, які на нього впливають, педагогічних та методичних рекомендацій з організації освітнього простору на уроках літератури, сприятливого для заохочення до читання. Однією з проблем, які входять у широке поле досліджень, пов'язаних із формуванням сучасного канону художньої літератури для підліткового читання, є вибір книг, цікавих і корисних для дітей та юнацтва; введення в шкільну програму творів сучасних письменників та розробка методичних рекомендацій з їх вивчення на уроках української та зарубіжної літератур. Фантастична проза, зокрема й наукова фантастика, на думку більшості дослідників, становить переважну частину кола читання сучасних підлітків.

Аналіз досліджень. Психологічний підхід до аналізу особливостей сприйняття дітьми художньої літератури спостерігається в наукових працях із кінця ХХ ст. Актуальними ці дослідження є й натеper. Такий підхід простежується в роботах із психології художнього сприйняття (Л. Виготський, Л. Жабицька, Г. Казарова, Г. Клочек, В. Роменець, Р. Якобсон та ін.), у літературознавчих дослідженнях літератури для дітей та юнацтва (У. Баран, М. Варданян, Т. Качак, В. Кизилова, М. Славова та ін.), у методико-літературних працях (О. Ісаєва, Ж. Клименко, О. Куцевол, Г. Токмань та ін.). Малодослідженим залишається питання про роль окремих метажанрів, зокрема фантастичної літератури, у формуванні кола читання підлітків, орієнтованого на розвиток їхніх особистісних якостей, системи цінностей та когнітивних здібностей.

Мета статті – виділити особливості сприйняття підлітками науково-фантастичної літератури на прикладі аналізу художніх творів українських письменників ХХ – поч. ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи психолого-педагогічний підхід у дослідженні художньої літератури для підлітків одним із провідних, вважаємо, що це науковий дискурс підліткового віку як «особливого» періоду в розвитку людської особистості. У цьому визначенні маємо на увазі тезу М. Славової про те, що «віковий критерій у дитячій літературі моделює особливий тип естетичної комунікації між письменником

(дорослим) та реципієнтом (підлітком). В процесі цієї комунікації дорослий актуалізує дитяче в собі і прагне до творчої реалізації через дитячий код, а дитина стає його «співавтором» із вирішальним голосом при виборі репертуару та стратегій тексту, які забезпечують його «потенціал сприйняття». Позиція дитини у тексті виявляється «рольовими іграми» автора, а позиція дорослого – використанням дитячого досвіду та формуванням художнього образу на основі уявлень письменника про дитяче бачення світу» (Славова, 2002: 13).

Особливості такої комунікації, якщо читач перебуває у підлітковому віці, зумовлені особливим типом «рольової гри», спрямованої на розвиток особистості, що дорослішає. Про механізми перенесення такої «гри» автора у власний життєвий простір підлітків говорить Г. Казарова: «Те розуміння підлітками соціуму дорослих, яке складається в них у грі, виступає підставою пошуку ними свого місця в існуючому соціумі і в якості сьогоденних підлітків, і в якості завтрашніх дорослих» (Казарова, 2017: 18).

Сприйняття підлітками художньої літератури відбувається в процесі «діалогу» (М. Бахтін) або своєрідної комунікації (У. Баран). Про її особливості можна говорити з урахуванням орієнтації на особливу читацьку підліткову групу, яка виокремлюється серед читачів перехідного типу – між дітьми та юнацтвом. З одного боку, спостерігається включеність до дитячої читацької групи, в якій – свої особливості комунікації. У. Баран вважає: «Коли основним адресатом стає дитина, в процесі літературної комунікації змінюється зміст повідомлення, художня інформація перевизначається дитячою свідомістю (тут важливий віковий аспект), відбувається зсув контексту, тобто враховується читацький досвід дитини (точніше його відсутність). Тобто дитина в ролі реципієнта усвідомлюється як найважливіший чинник процесу комунікації у творі, скерованому до дитини» (Баран, 2016: 198). Однак, з огляду на процес прагнення до дорослішання, який виникає у підлітковому віці, не можна говорити про абсолютну відсутність життєвого досвіду підлітка-реципієнта, байдужість до особистості автора художнього твору. Визначальною рисою комунікації підлітка з художньою книгою, зокрема науково-фантастичною, залишається орієнтація на головного героя, його життєві цінності й манеру поведінки, які мають імпонувати йому.

У колі читання сучасних підлітків можна виділити художні твори, які вважаються класичними, канонічними, та сучасні – віршовані й прозові тексти українських і зарубіжних письменників.

Серед них – українська науково-фантастична проза. Про її розвиток в історії української літератури для дітей та юнацтва можемо говорити лише гіпотетично, оскільки бракує її ґрунтовних літературознавчих досліджень.

У світовій літературі, як зазначає С. Хороб, «наукова фантастика, як відомо, особливо заявила про себе в добу науково-технічних відкриттів у другій половині XIX – початку XX століття. Вважається, що термін був запропонований і введений в обіг Г. Генсберком, американським видавцем та письменником-фантастом (1929). Саме він чи не першим вказав на доцільність поєднання у жанрі наукової фантастики літератури (3/4, або 75% та науки (чверть, або 25%), що, зрозуміло, в красному письменстві було здійснено ще кілька століть тому» (Хороб, 2017: 85).

Якщо українська фантастична література для дорослих читачів досить ґрунтовно досліджена науковцями (О. Леоненко, О. Стужук, С. Олійник, С. Хороб та ін.), то про наукову фантастику для дітей та юнацтва немає окремих праць, вона розглядається лише в межах історико-літературних періодів XX – початку XXI ст. (Т. Качак, В. Кизилова, В. Костюченко). Загалом засновниками науково-фантастичної літератури в Україні вважають В. Винниченка (роман «Сонячна машина») та Ю. Смолича (трилогія «Прекрасні катастрофи») (Хороб, 2017: 8). Названий роман В. Винниченка однозначно не належить до літератури для дітей та юнацтва.

В. Кизилова у монографії на позначення досліджуваного нами в цій статті масиву фантастичної літератури вживає термін «раціональна фантастика» й зазначає: «Твори раціональної фантастики в українській літературі I пол. XX ст. представлені іменами В. Владка, Ю. Смолича. Проте вони призначалися широкому загалу, тому в площині літератури для дітей та юнацтва можуть розцінюватися як твори-адаптації для дитячого читання. Очевидно, вони й, безперечно, твори зарубіжних письменників Ж. Верна, Г. Велса, Р. Бредбері, О. Толстого та ін.) стали орієнтиром у творенні фантастичних світів на сторінках літератури для дітей» (Кизилова, 2013: 231).

Час створення перших в українській літературі творів наукової (раціональної) фантастики – це 20–30-і рр. XX ст., коли фантастичне, казкове не було критерієм канону в літературі для дітей та юнацтва. Сучасні дослідники говорять про безсумнівні переваги першої частини трилогії Ю. Смолича «Прекрасні катастрофи» – повісті «Господарство доктора Гальванеску», в якій він порушує актуальні питання штучного втручання

в природу, біоетики. Інші частини, написані пізніше, помітно позначені «соцреалістичним стилем», у них проглядаються «радянські моральні імперативи», на догоду тогочасній критиці, тому навряд чи вони зацікавлять сучасних читачів-підлітків.

По-іншому, на думку В. Костюченка, складалася письменницька доля В. Владка, автора науково-фантастичних романів «Ідуть роботарі», «Аргонавти Всесвіту», «Нашадки скіфів»: «Його, ще початкуючого автора фантастичних творів, порівнювали з самим Жулем Верном». Проте, зазначаючи тісне поєднання науки, фантастики і передбачення у французького письменника, критика водночас зауважує, що у творах молодого В. Владка помічаються наукові викладки (хоч «не вміє дозувати науку й техніку», але мало фантазії, відсутня передбачуваність і традиційне – «не показав ролі комуністичної партії») (Костюченко, 2009: 126). Наукова фантастика В. Владка була й залишається цікавою для підлітків-читачів, частина його фантастичних прогнозів здійснилась (розвиток робототехніки, вихід людини в космос). Своєрідним є його роман «Нашадки скіфів», початково надрукований у кількох числах журналу «Піонерія» за 1937 р. Зацікавившись історичною долею своїх далеких предків – скіфів, В. Владко вмістив її художню рецепцію в рамки улюбленого для нього жанру – науково-фантастичного роману, намагаючись спростувати нацистські гасла того часу про переваги арійської раси. Цей твір є своєрідним містком автора до антивоєнної теми.

З-поміж творів української раціональної фантастики II половини XX ст., цікавих для рецепції сучасними молодшими й старшими підлітками, дослідники називають повісті та оповідання А. Дімарова, повість Б. Комара «Мандрівний вулкан». Остання є унікальним науково-політичним передбаченням. В. Костюченко говорить про неї так: «Підводну величезну споруду, яка переміщується у водному просторі (автор назвав її мандрівний вулкан), захопили пучисти. Людей, які там опинилися, вони перетворили на напівриб, позбавили їх пам'яті, почуттів тощо. Мета пучистів – боротьба з комунізмом і підкорення всього світу. Тут можна було б порівняти Б. Комара з великим французьким передбачливим фантастом Жулем Верном, ідеї якого й у повітроплаванні, й під водою знайшли практичне технічне вирішення. На репліку: там, удома господарюють фанатики-марксистки, відповідає: «Не журись, друже, скоро закінчиться їхнє владарювання...» Ще до розпаду комуністичної системи далеко. Ще 1980 рік...» (Костюченко, 2009: 221).

У тому ж 1980 р. побачили світ повісті А. Дімарова «Друга планета», «Три грані часу». Аналізуючи їх, В. Кизилова зазначає: «Фантастичні повісті, репрезентантами яких виступають оригінальні наукові припущення письменника, стали його творчим експериментом, прикладом успішного синтезу пригодницького сюжету з жульвернівською традицією» (Кизилова, 2013: 231).

Відхід від науково-фантастичного жульвернівського канону започаткований у фантастичних творах основоположника і члена «Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» О. Бердника – «Серце Всесвіту», «Катастрофа», «Законсервована планета», «Марсіанські «зайці»», «Міжзоряна нянька» тощо. Серед них – «Зоряний Корсар», написаний 1971 року, у часи засилля тоталітаризму на українських землях. Ідея цього науково-фантастичного роману О. Бердника – у пошануванні людиною своєї національної ідентичності як шлях до єдності з космічною вічністю. Водночас письменник не формує художньо-наукове передбачення майбутнього людства, а підносить духовні виміри людини над будь-якими досягненнями науково-технічного прогресу. Означивши жанр цього твору як роман-феєрія, письменник проклав шлях в українській літературі від фантастичного (гри фантазії) до фантазійного – «вільної, творчої гри духу, пов'язаної з уявною переробкою дійсності і створенням нової, умовно-узагальненої, реальності» (Славова, 2002: 20).

Вже у творах О. Бердника, які входять до кола підліткового читання, спостерігається тенденція до жанрового й видового синтезу з утворенням своєрідного фантастичного метажанру, орієнтованого на сприйняття читача-підлітка нового покоління, його уподобання й систему цінностей. Унаслідок цього процесу досить складно виділити в сучасній фантастичній прозі для підлітків науково-фантастичні твори в чистому вигляді. Вони, як правило, становлять поєднання фольклорної казкової традиції з містичними елементами й етнічною міфопоетикою та часопростором незнаних світів, які можуть бути й уявними космічними, й виразно ірреальними. Для молодших підлітків цікавими можуть бути фантастичні твори сучасних письменниць Галини Малик

(«Абра&Кадабра», дилогія «Злочинці з паралельного світу», Лесі Ворониної («Таємниця Пурпурової планети»), «Таємне товариство боягузів, або засіб від переляку № 9», «Прибулець з країни няликів»), Ксенії Ковальської («Канікули прибульців із Салатти») тощо.

Для старших підлітків створена сучасна українська проза, що включає міфологію, фентезійні виміри й раціональну фантастику: трилогія С. Оксеніка «Лісом, небом, водою», повісті В. Арєнєва «Душниця», «Сапієнси» та ін.

Цесвідчить про подолання кризи в розвитку жанрів української наукової фантастики поч. ХХІ ст., яка виникла під впливом певних соціальних і власне літературних чинників, зокрема, переважання російськомовних фантастів на теренах України (Генрі Лайон Олді, Марина та Сергій Дяченки, частково В. Арєнєв та ін.), тяжіння письменників до фентезі й антиутопії, які не завжди зрозумілі для підлітків, відсутність жанрової чіткості, «й «інтернет-поширення творів», і проблеми з необґрунтованими правками у художньому тексті літературного редактора, з яким автор може не погоджуватися, а ще – невміння видавництва рекламувати твори, сприяти розповсюдженню української фантастики, що спонукає до друку не в своїй, а в чужій країні...» (Хороб, 2017: 89).

Для сучасного читача-підлітка найбільш зрозумілими й цікавими є твори наукової фантастики, написані сучасними авторами, адже більша частина науково-фантастичних припущень, висловленими письменниками в ХХ ст., вже здійснилась, що нівелює їх сприйняття.

Висновки. Отже, сучасні підлітки, з огляду на вікові і поколіннєві риси, найбільше цікавляться художніми творами, в яких науково-фантастичне припущення автора є справді новим, а хронотоп насичений містичними деталями, які нагадують сучасну їм реальність. Специфіка рецепції тинейджерів наукової фантастики зумовлює орієнтацію авторів на пошук оптимальної моделі художнього твору, що часто призводить до зміщення жанрових і видових канонів та до появи нових жанрових модифікацій, які дають змогу ефективно комунікувати з підлітками у процесі читання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баран У. Комунікація у літературі для дітей та юнацтва : монографія. Львів : Центр дослідження літератури для дітей та юнацтва; Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. 240 с.
2. Казарова Г. М. Психологічна роль і значення читання в процесі створення підліткової рольової гри. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2017. Випуск 63. С. 17–19.
3. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. : монографія. Київ : Академвидав, 2018. 320 с.

4. Кизилова В. В. Художня специфіка української прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття : монографія. Луганськ: Видавництво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 400 с.
5. Костюченко В. Літературними стежками: нарис історії української літератури для дітей ХХ століття. Київ : «К.І.С.», 2009. 344 с.
6. Славова М. Т. Попелюшка літератури. Теоретичні аспекти літератури для дітей. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 81 с.
7. Хороб С. С. Жанрові особливості української фантастики кінця ХХ – початку ХХІ століття : дис. ...канд. філол. наук : 10.01.01 / Терноп. нац. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2017. 234 с.

REFERENCES

1. Baran U. Komunikatsiya u literaturi dlya ditey ta yunatstva : monohrafiya [Communication in Children's and Youth Literature : a monograph]. Lviv : Tsentr doslidzhennya literatury dlya ditey ta yunatstva; Ivano-Frankivsk : Symfoniya forte, 2016. 240 p. [in Ukrainian].
2. Kazarova H. M. Psykholohichna rol' i znachennya chytannya v protsesi stvorennya pidlitkovoyi rol'ovoyi hry [Psychological role and importance of reading in the process of creating a teenage role-playing game]. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Psychology series*. 2017. Issue 63. P. 17–19 [in Ukrainian].
3. Kachak T. Tendentsiyi rozvytku ukrayins'koyi prozy dlya ditey ta yunatstva pochatku ХХІ st. : monohrafiya [Trends in the development of Ukrainian Children's and Youth prose of the early ХХІ c. : monograph]. Kyiv : Akademydav, 2018. 320 p. [in Ukrainian].
4. Kyzlyova V. V. Khudozhnya spetsyfika ukrayins'koyi prozy dlya ditey ta yunatstva druhoyi polovyny ХХ stolittya : monohrafiya [Artistic specifics of Ukrainian Children's and Youth prose of the second half of the ХХ century : monograph]. Luhans'k : Vydavnytstvo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2013. 400 p. [in Ukrainian].
5. Kostyuchenko V. Literaturny my stezhkamy: narys istoriyi ukrayins'koyi literatury dlya ditey ХХ stolittya [Through the literary trails: history essay for Ukrainian Children's Literature of the ХХ century]. Kyiv : «K.I.S.», 2009. 344 p. [in Ukrainian].
6. Slavova M. T. Popelyushka literatury. Teoretychni aspekty literatury dlya ditey [Cinderella for literature. Theoretical aspects of Children's Literature]. Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyivivs'kyu universytet», 2002. 81 p. [in Ukrainian].
7. Khorob S. S. Zhanrovi osoblyvosti ukrayins'koyi fantastyky kintsya ХХ – pochatku ХХІ stolittya [Genre features of Ukrainian fiction of the end ХХ –early ХХІ centuries]: dys. ...kand. filol. nauk : 10.01.01; Ternop. nats. Un-t im. Volodymyra Hnatyuka. Ternopil', 2017. 234 p. [in Ukrainian].